

УДК 910.4 (477) Рудницький

**ЗНАЧЕННЯ “СТІННОЇ ФІЗИЧНОЇ КАРТИ УКРАЇНИ”
С. РУДНИЦЬКОГО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ГЕОГРАФІЇ І КАРТОГРАФІЇ**

Л. Цюцюра

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Висвітлено передумови створення, зміст і особливості “Стінної фізичної карти України” С. Рудницького, що вийшла 1918 р. і мала важливе значення для розвитку української національної картографії.

Ключові слова: С. Рудницький, картографія, стінна карта України, 1918.

Сьогодні, в час повернення імен незаслужено забутих українських учених, патріотів рідної землі, особливо актуальним є дослідження наукової спадщини визначного українського географа і картографа, фундатора української національної географії, академіка С. Рудницького, чий вагомий внесок у розвиток української географічної науки неоціненний.

Чимало сучасних відомих географів, зокрема О. Шаблій, П. Штойко, Р. Сосса, І. Ровенчак та інші, зокрема у наукових працях висвітлюють картографічну тематику у науковому доробку вченого. О. Шаблій, дослідник творчої спадщини С. Рудницького, у статті “Академік Степан Рудницький – основоположник української картографії” детально проаналізував методологічні аспекти картографічної праці вченого, схарактеризував його основні карти, називав С. Рудницького “першим українським географом – картографом” [6, с. 106]. Р. Сосса у книзі “Історія картографування території України”, окрім висвітлення діяльності вченого на ниві навчальної картографії, вперше помістив зменшене зображення цієї карти [5, с. 198]. Питання діяльності С. Рудницького в галузі картографії і, зокрема, видання ним “Стінної фізичної карти України” сьогодні вивчене ще недостатньо.

Наша мета – дослідити внесок акад. С. Рудницького у розвиток української національної картографії, а саме: детально проаналізувати одну з найвизначніших картографічних праць вченого – “Стінну фізичну карту України”, яка вийшла друком 1918 р. – у переломний період нашої історії, в час проголошення незалежної Української держави. В цей визначальний період Україна потребувала розбудови всіх сфер суспільно-політичного, у тім числі й наукового буття. Видання цієї карти – однієї з перших настінних карт України – сприяло утвердженню позицій новоствореної держави. Адже ця мапа відображає українські землі не відокремлено, тобто в межах чужих держав, а єдиною цілісною геопросторовою одиницею. Важливою метою є також вивчення наукових передумов створення цієї карти та її видання.

“Стінна фізична карта України”, видана накладом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, надрукована на картографічному підприємстві Г. Фрейтага і Берндта у

Відні [3]. Внизу карти – підпис: “Зладив Степан Рудницький” (рис. 1). Мірило карти – 1: 1 000 000. Вона має досить великі розміри: 150 × 208 см. Градусна сітка нанесена з інтервалом у 2° – від 44 до 54° пн. ш. та від 20–22 до 48–50° сх. д. Карта охоплює всю тодішню етнічну територію України – від Лемківщини і Підляшшя до хребтів Кавказу. На карті зображено моря – Чорне, Озівське (сучасне Азовське), Каспійське; затоки (Одеський “залив”, Каркінітський “залив”, Гниле море–Сиваш та ін.), протоки (Керченський “пролив”), лимани (Хаджибей, Куяльник), коси (Арабатська, Обиточна, Бердянська тощо); острови (Змієвий, тепер – Зміїний) та півострови (Бирюч, Тархан, Кинбурн). Глибини морського дна відображені ізометричним способом – 5, 20, 50, 100, 200, 500, 1 000 м нижче рівня моря. На мапі позначено та підписано також головні ріки – Дніпро, Дністер, Дін, Дунай, Бог (сучасний Південний Буг) тощо та їхні притоки; озера – Ялпуг, Кагул, Свितязь та ін. Рельєф зображено за допомогою шкали кольорів (від темно-зеленого для низовин до відтінків коричневого для гір) та горизонталей, які об’єднують точки з абсолютною висотою 0, 100, 200, 300, 500, 1 000, 1 500 м. На карті позначено і підписано такі форми рельєфу: Карпати (хребти Бескид, Горгани, Чорногори, Вигорлят), Яйла (сучасні Кримські гори), Чорноморський степовий низ (сучасна Причорноморська низовина), Правобічна височина (сучасна Придніпровська височина), Лівобічний низ (сучасна Придніпровська низовина), Донецький кряж, Осе-редна височина (сучасна Середньоросійська височина), Кавказ та інші, а також найбільші висоти в горах (зокрема – Говерла (2 058) та Роман-Кош (1 521)) і на рівнинах.

Рис. 1. Зменшений фрагмент “Стінної фізичної карти України” 1918 р.

Рис. 2. Зменшений фрагмент “Стінної фізичної карти України” 1918 р. (Львів та околиці).

На цій мапі проведено кордони тодішніх держав і підписано їхні назви: Україна, Московщина, Біла Русь, Польща, Прусія, Угорщина, Семигород (Румунія), Молдава. Проведено також межі губерній і земель, підписано назви історико-географічних земель: Галичина, Поділля, Полісся, Волинь, Буковина, Запорозжя, Крим, Кубань тощо. Населені пункти подано за такою градацією (за кількістю населення): понад 500 000 осіб, 100 000–500 000, 50 000–100 000, 20 000–50 000, менше 20 000 осіб. Зазначено висоту міст над рівнем моря – Київ (132), Харків (119), Львів (320), Тернопіль (318) тощо. Позначено великі та середні міста: Київ, Одеса, Львів, Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ), Харків, Севастополь та ін. Населені пункти підписано з урахуванням правил тодішнього правопису, наприклад: Симферопіль, Кремінчук, Маріупіль тощо. На мапі зображено також копальні, укріплені місця, перевали (“провали”), залізниці, сплавність рік. Кордони держав та губерній і земель проведено згідно з політичною ситуацією до Першої світової війни.

Карта містить п’ять тематичних візок: “Народописна карта України”, “Геологічна карта України”, “Карта природних областей України”, “Карта клімату України”, “Рослинно-географічна карта України”. Усі вони мають масштаб 1:5 000 000 і градусну сітку з інтервалом 5° – від 45 до 50–55° пн. ш. і від 20 до 45–50° сх. д. Перша карта дещо більша, вона має розміри 28 × 42,5 см, решта карт – 23,7 × 42,5 см. На кожній мапі позначено моря, головні ріки та середні і великі міста.

“Народописна карта України” – це етнічна карта України, на якій зображено 12 етносів індоевропейської (з них сім – південні та північні слов’яни), 2 – кавказької та 9 – урало-алтайської сімей народів. Території проживання цих народів зображено різними кольорами способом ареалів; штриховою лінією проведено північну та східну межі значного поширення євреїв (жидів), яка головно простягається вздовж Дніпра. На карті підписано назви народів: українці, москалі, білорусини, литовці, німці, поляки, словаки, мадяри, румуни, татари, ногайці тощо; українських етнічних земель: Київщина, Гетьманщина, Слобожанщина та ін.; етнографічних груп: пинчуки, волиняне, підгіряне, лемки, бойки, гуцули, подоляне. Ареал суцільного поширення українців дає змогу визначити фактичні межі української етнічної території, що простягається від Холмщини й Лемківщини на заході до Каспійського моря на сході та від Пінщини і Стародубщини на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні.

“Геологічна карта України” відображає геологічну будову української території. З використанням 13 кольорів показано райони залягання геологічних відкладів різних епох: алювій, делювій, крейда, юра, тріас, карбон, девон тощо. Червоною лінією проведено межі гляціального матеріалу, тобто межю зледеніння.

“Карта природних областей України” є тектоніко-морфологічною. Суцільною червоною лінією проведено межі морфологічних областей (їх є п’ять і вони відрізняються за кольором), а штриховою чорною – тектонічні лінії Карпінського (дві області). Цифрами на карті позначені форми рельєфу: 1 – Західні Карпати; 2 – Східні Карпати, у тім числі: 2а – Низький Бескид, 2б – Високий Бескид, 2в – Горгани, 2г – Чорногори; 3 – Південні Карпати; 16 – Поділля; 17 – Правобічна височина; 22 – Низ Полісся; 24 – Чорноморський низ та інші (всього 30 назв).

“Карта клімату України”. На цій карті позначено ізотерми року (червона лінія), січня – синя, липня – коричнева та підписано середню температуру повітря в градусах Цельсія.

“Рослинно-географічна карта України” – це карта, на якій зображено кольорами дев’ять видів рослинних угруповань, наприклад: “полоса середно європейських лісів”, “гірські ліси”, “передстєпова й переходова полоса (лугова полоса)”, “полоса травистого степу” та ін. Лініями зображено межі чорнозему (червона), північну межю виноної лози (коричнева), північно-східну межю бука (чорна).

Пізніше, 1928 р., С. Рудницький радив звернути особливу увагу на композицію мап стінних і підручних. “Тепер всюди по світу шукають нових доріг у композиції стінних карт. Одною з цих доріг є ця, якою я пішов перед десятьма роками, коли komponував першу стінну фізичну карту України. Виявлені в цій карті мої основні думки про композицію карт є ось які: ситуаційні лінії берегових обрисів, шляхів, рік і т.д. повинні бути проведені як найделікатніше, розуміється так, щоби на цьому не терпіло вражіння, яке карта робить здалеку. Річні лінії ...треба ...в міру потреби, та все з географічним тактом, згрубувати. Сигнатури й назви на стінній мапі повинні бути так дискретні, щоби у більшій віддалі вони цілком затрачувалися для ока, яке бачило б тільки головні лінії ситуації й терену. Назви й сигнатури були б видні виразно щойно в віддалі 2 метрів від мапи, дрібніші подробиці в ще меншій віддалі. Що до терену, то він повинен бути обов’язково на всіх, навіть політичних чи економічних картах... Терен на всіх стінних мапах повинен бути представлений шрафовою (штриховою) або ляміровою (відмивною) манерою. На фізичних картах мусять до цього ще бути ізогіпси (принайменше 5 до 10) і верхнева пластика барв. Для цієї пластики я ще в 1917 р. придумав, головно – на основі міркувань мого шановного приятеля Карла Пойкера, скалю барв

тим більш інтенсивних, чим вище даний простір положений. Ця скаля барв дає в сполуці з пластикою тіней дуже гарне ділання на віддаль, яке зустрівало загальне признание географів на з'їзді в Празі 1924 р. Та фізична стінна карта, обмежена тільки на ситуацію, терен і гіпсометрію, не може ніяк відповісти вимогам ні школи, ні науки. Стінна фізична карта мусить дати як найбільш докладний, всебічний образ фізично-географічних відносин даного земного простору. Для того при кожній фізичній карті мусять бути бічні картони: геологічний, тектонічно-морфологічний, кліматичний, біо-географічний, а можуть бути ще й інші. Тим способом кожна така фізична карта може з успіхом заступити стінний фізичний атлас" [2, с. 200].

Під час виготовлення стінної фізичної карти України (1918) С. Рудницький першопочатково взяв за основу фізичну оглядову карту України (М 1:5 000 000), а для створення карт-врізок – тематичні карти (М 1:10 000 000), поміщені у його фундаментальному німецькомовному творі "Ukraina. Land und Volk" (1916). Про це свідчить наш порівняльний аналіз цих карт. Карти-врізки мають удвічі більший масштаб (М 1:5 000 000) та розміри порівняно з тематичними картами 1916 р., проте всі географічні елементи, зображені на цих картах, – ідентичні. Стінна фізична карта, виготовлена у масштабі 1:1 000 000, окрім того, що була збільшена у п'ять разів порівняно з фізичною оглядовою картою (1916), зазнала певних змін та доповнень, головню через те, що карта великого формату повинна охоплювати більшу кількість географічних даних. Цей факт підтверджує також тривале листування С. Рудницького з картографічним видавництвом "FREYTAG & BERNDT", на якому видрукувано згадані вище карти. У листі до С. Рудницького від 4 лютого 1918 р. повідомлено: "Щоб у подальшому уникнути доповнень до назв і пов'язаних з цим перестановок уже внесених (назв), було б бажано, якби Ви могли додати нам приблизно 100 потрібних доповнень до карти 1: 5 000 000; тоді ми змогли б відразу після внесення назв надати Вам готовий макет ще перед кресленням начисто..." [7, с. 333]; а від 6 лютого 1918 р.: "При подальшому опрацюванні настінної карти України ми виявили, що для оглядової карти градація позначок населених пунктів, де проживає не менше 50 000 мешканців, є достатньою, однак для настінної карти вона буде занадто обмеженою. Тому ми ввели ще одну градацію населених пунктів до 20 000 мешканців, а також застосували на наших настінних картах позначки, впроваджені проф. Гассінгером, за наступним взірцем, на що ми сподіваємось отримати Вашу люб'язну згоду. Кількість населення ми беремо за найновішими статистичними публікаціями, однак вона в Росії сягає лише до 30 000, таким чином решту, до 20 000, ми мусили б взяти за Штіллером, хіба що Ви зможете надати нам новіші дані" [7, с. 335]; у листі від 21 травня 1918 р.: "Якщо настінна карта мала б бути точним збільшенням маломасштабної карти, як Ви того бажаєте, то багато деталей, яких вимагає масштаб 1:1 мільйона, не можна було б відобразити. Оскільки Ви постійно рекомендували нам карту Штіллера як кращий макет, то вона також була збільшена фотографічно до 1:1 мільйона, і якщо тепер нанести додані Вами характерні деталі, то карта мала б стати такою досконалою, що відповідала б усім вимогам, які можна ставити до настінної карти. Крім багатьох приток, котрі нами вже нанесені, але яких немає на дрібномасштабній карті, Ви додали ще деякі, таким чином, замість 100 назв, які Ви передбачали, було нанесено ще більше 500... Горизонталі наносилися в основному за дрібномасштабною картою, але в багатьох випадках використовувались також найновіші карти більшого масштабу, а саме: 1: 75 000, 1: 200 000, німецька середньоевропейська карта 1: 300 000 та 1: 750 000, а також Тілльська карта та карта професора Ромера. При опрацюванні карти було зроблено ще певні вдосконалення у порівнянні з

дрібномасштабною картою...” [7, с. 339]. “Місцевість за Вашим бажанням буде нанесена за Вашою картою 1: 5 000 000, до уваги братимуться стрімкі та інші характерні місця” [7, с. 353]. Стінна фізична карта України була надрукована на чотирьох аркушах, про що свідчать також слова видавців карти: “...додаємо один примірник всіх 4-х аркушів Вашої настінної карти, надрукованої в кольорі без написів” [7, с. 367].

Як уважає О. Шаблій: “це був перший значущий картографічний твір українського автора, охоплював усю етнічну територію України і свідчив, що українська картографічна наука й практика досягли світового рівня. Це була перша стінна карта України” [6, с. 108].

С. Рудницький, створюючи “Стінну фізичну карту України”, спирався на картографічні твори інших учених, що були видані в Російській імперії та в Австро-Угорщині наприкінці XIX ст. Як зазначено вище, у листуванні С. Рудницького з картографічним підприємством “FREYTAG & BERNDT”, український картограф використовував “Тіллоську карту”. Очевидно, йдеться про “Гіпсометричну карту Європейської Росії” М 1:2 520 000, видану 1889 р. відомим російським географом О. Тілло [4, с. 120]. Територія, зображена на цій мапі, простягається від широти Петербурга на півночі до Криму на півдні та від Карпат на заході до Уральських гір на сході. Рельєф на ній зображено горизонталями з пошаровим зафарбуванням. Використовував С. Рудницький і гіпсометричну карту львівського колеги, засновника Львівської польської картографічної школи, визначного польського вченого Е. Ромера, що мала бути поміщена в “Атласі географічному” (1908), проте вийшла окремим виданням 1909 р. під назвою “Ziemię dawniej Polski” у М 1:5 000 000. Ця мапа охоплювала територію від Берліна до Москви та від Риги по Крим і, отже, відображала більшу частину українських земель. Пізніше її неодноразово перевидували, у тім числі в “Географічно-статистичному атласі Польщі” (1916) [8, с. 40].

Також С. Рудницький використовував карти Штіллера та Гассінгера, австрійські спеціальні карти М 1:75 000 та 1:200 000 та німецькі оглядові карти Середньої Європи М 1: 300 000 і 1:750 000 тощо.

У Києві 1918 р. видано фізичну карту під назвою “Шкільна мапа України” М 1:1 680 000 за редакцією П. Тутковського. На цій карті відображено форми рельєфу, а також виходи кристалічних порід, товтри, межі поширення лесу, згаслі вулкани. На мапі нема державних кордонів, проте проведено українські етнічні межі.

Видання “Стінної фізичної карти України” (1918), яка стала першою настінною (демонстраційною) картою України одночасно з картою П. Тутковського “Шкільна мапа України” (1918), мало важливе значення для утвердження незалежності української держави [1, с. 50].

Отже, поява “Стінної фізичної карти України” (1918), автором якої був визначний географ і картограф С. Рудницький, стала важливою подією у розвитку української національної картографії. Це була перша настінна карта великого формату, що охоплювала українські етнічні землі. Вона підготована з урахуванням нових тенденцій у практиці створення географічних карт, розроблена на підставі ліпших зразків світової картографічної науки.

2. Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв // Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен, 1993. 223 с.
3. Рудницький С. Стінна фізична карта України. М 1:1 000 000. Львів: НТШ, 1918.
4. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. К.: Наук. думка, 2000. 248 с.
5. Сосса Р. І. Історія картографування території України. К.: Либідь, 2007. 336 с.
6. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – основоположник української картографії // Пам'ятки України: історія та культура. 1996. № 2. С. 106–109.
7. Штойко П. Листування Степана Рудницького. Львів: НТШ, 2006. 435с.
8. Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog / Studia i materiały z historii kartografii. – Warszawa, 2004. T. 18. X+166s.

IMPORTANCE OF S. RUDNYTSKYI'S "WALL PHYSICAL MAP OF UKRAINE" FOR UKRAINIAN NATIONAL GEOGRAPHY AND CARTOGRAPHY DEVELOPMENT

L. Tsyutsyura

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko St., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

The article considers preconditions of creation, contents and features of S. Rudnytskyj's "Wall physical map of Ukraine". The map was published in 1918, had the great importance for the development of ukrainian national cartography.

Key words: S. Rudnytskyj, cartography, wall map of Ukraine, 1918.

ЗНАЧЕНИЕ "СТЕННОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КАРТЫ УКРАИНЫ" С. РУДНИЦКОГО В РАЗВИТИИ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ И КАРТОГРАФИИ

Л. Цюцюра

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. П. Дорошенко, 41, г. Львов, 79000, Украина*

Освещаются предпосылки создания, содержание и особенности "Стенной физической карты Украины" С. Рудницкого, изданной в 1918 г., которая имела важное значение для развития украинской национальной картографии.

Ключевые слова: С. Рудницкий, картография, стенная карта Украины, 1918.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2008

Прийнята до друку 20.09.2008